

Država, Crkva, pojedinac

Može li povjesničar objektivno prikazati prošlost svakodnevce? To se pitanje u ovom ili sličnom obliku nalazi u uvodnim rečenicama većine historiografskih radova o navedenoj temi. Zapisi koji bi nam mogli pomoći u rekonstrukciji svakodnevlja nalaze se u različitim arhivskim fondovima, od osobnih do onih institucionalnih, pa čak i kad se na njih naiđe potrebno je dosta istraživačke umješnosti da bi se fragmentarni dokazi složili u vjeran prikaz svakodnevce nekoga područja.

Uvriježeno je historiografsko mišljenje da je mentalitet ranonovovjekovna čovjeka postupno oblikovala institucija države, razvoj pismenosti te nastanak nove religije u krilu kršćanstva. Zakon je trebao biti u rukama države i kralja, a ne pojedinca. Dvoboji ili ponašanja utemeljena na starozavjetnim običajima bili su društveno neprihvatljivi obrasci ponašanja. Čovjek se učio lijepom ponašanju u javnosti, za stolom, u društvu ljepšega spola. I nadalje su društveni forumi bili ulice, sajmišni prostori, trgovi, ali biti u javnosti u 18. stoljeću značilo je i sastajati se na balovima, raznim društvenim igrama, u kazalištima i kavanama. Temeljno geslo razdoblja bilo je: nije važno što si, već kakvim se predstavljáš, pa je snaga osobne promidžbe došla do izražaja u uređenju životnoga prostora kao i tijela, ali i u skrbi o tome tijelu – od hrane koja se unosila do zdravstvene zaštite. Sigurnost unutar obitelji, nježnost i roditeljska skrb prema djeci, odabir prijatelja po senzibilitetu, a ne po rodbinskim vezama i zanimanjima – novina su ranonovovjekovlja. Crkva – prostor unutar i izvan nje – i nadalje je najznačajniji društven forum. Njezin utjecaj i propaganda izražena kroz obrazovni sustav, mise, hodočašća ili procesije nezaobilazna su sastavnica svakodnevlja i tijekom 18. stoljeća. No, to je i stoljeće prosvjetiteljskih ideja, stoljeće raznih družbi, udruga i loža, koje su svojom posebnosću začinili svakodnevlje po mnogočemu podvojenoga stoljeća. Teatralnost i sakralnost baroka susrela se s jednostavnošću i logičnošću prosvjetiteljstva, ali i dekadencijom *ancien régime*a koja je i dovela do najpoznatije revolucije u ljudskoj povijesti.

I u hrvatskim se zemljama nakon 1699. pojavio osjećaj nade u bolje sutra, potreba za »slatkoćom života«. No, pitanje je gdje i na koji način. Je li u Trojednoj Kraljevini život bio »cifrast«, usiljen i koketan kao u ostatku Europe, ili je uslijed niza okolnosti koji su oblikovali svakodnevlje Kraljevstva od 1526. do 1699., duh 18. stoljeća zaobišao Trojednu? – Posebnost i osjetljivost zemljopisnog položaja hrvatskih zemalja uvjetovala je kvantitetu i kvalitetu pojavnosti europskih novotarija i trendova, ali sve

◀ Salon prćanjske obitelji Florio iz 18. stoljeća (Pomorski muzej Crne Gore, Kotor)

Osamnaesto je stoljeće zlatni vijek bokeljskoga brodarstva i trgovine, a gospodarska snaga dobrotskih, prćanjskih i peraških kapetana odrazila se i na umjetnički krajobraz njihovih matičnih sredina. Uz brojna crkvena zdanja, imućni Bokelji podižu i raskošne obiteljske palače, a njihovi su interijeri ukrašeni namještajem koji se najčešće dopremao iz talijanskih gradova.

što je »zarazilo« ranonovovjekovnu Europu bilo je prisutno, doduše s malim zakašnjenjem, i u hrvatskim zemljama.

Odan podanik kralju, pobožan vjernik, štovatelj božjih i crkvenih zakona, koristan Bogu, kralju i narodu, ukratko rečeno – discipliniran i civiliziran pojedinac – ideali su koje je ranonovovjekovlje, a napose druga polovica 18. stoljeća nastojala popularizirati među svekolikim pukom. Bilo da govorimo o prvoj, bogobožnoj ili drugoj prosvijećenoj polovici stoljeća, vječno blaženstvo kao nagrada za uzoran i u posluhu proveden život predstavljalo je snažni motivacijski element življenja u mentalnom sklopu ranonovovjekovnoga čovjeka. Cilj državnih upravnih napora, policijskoga nadzora i krivičnoga kažnjavanja neposlušnih bio je osigurati javni mir i sigurnost državnim institucijama, ali i zaštititi život, slobodu, zdravlje i imovinu pojedinca. Velikaš, plemić, seljak, muškarac, žena, marginalac, dijete – iako svi određeni posebnostima svoga statusa – pod pokroviteljstvom su se ovih institucija trebali osjećati sigurno i zaštićeno. Cijena osjećaja sigurnosti – poslušnost i disciplina.

Glad, epidemije, zaštita: zdravstvene prilike

Vrlo važan element u stvaranju osjećaja sigurnosti za stanovnike hrvatskih zemalja bilo je organiziranje učinkovitoga zdravstvenog sustava. Nesigurnost življenja u ratom, nepogodama i epidemijama pogođenim područjima bila je konstantna. Raznorazne epidemije i visoka stopa smrtnosti nemjerljivo su utjecale na svakodnevne stanovnika svih hrvatskih prostora, od Drave i Dunava do uzmorja, ali i na službenu politiku kojoj je primarni cilj bio postati moćnom uz pomoć snažne vojske i stabilnih financija. I jedno i drugo trebalo je brojno i zdravo stanovništvo. Budući da su hrvatske zemlje bile ujedno i granična područja različitih državnih tvorevina, a svima je trgovinska razmjena bila itekako važna, preko tih su granica trebali prolaziti zdrava roba i ljudi. Međutim, loši životni uvjeti kao i zdravstvene prilike pogodovale su razvoju raznih bolesti. Kuga je bila najpogubnija. Zagreb i okolica stradavali su 1710. i 1724., u Sisku se pojavila 1744., u razdoblju od 1738. do 1745. zabilježena je i u Kostajnici, Pakracu, Kutini, dok je u Istri, Dalmaciji i Boki velika kužna epidemija izbila nakon gladi 1782. Tifus, dizenterija, groznica, malarija, tuberkuloza, spolne bolesti itd., bile su česte pojave koje su odnosile brojne žrtve. Država je podupirala razvoj zdravstvene službe gradnjom civilnih i bolje organiziranih vojnih saniteta. Godine 1710. Josip I. donio je Carski patent o zaštiti od kuge, 1728. Karlo VI. utemeljio je tzv. Pestpolizey čime su stvoreni preduvjeti stvaranja stalnoga sanitarnog kordona na granici s Osmanskim Carstvom. U razdoblju od 1730. do 1740. izgrađene su kontumacijske stanice u Brodu i Gradiški, a 1770. i u Kostajnici, Slunju, Radanovcu i Senju. Najbolje organizirano zdravstvo bilo je u Vojnoj krajini koja je kontinuirano ulagala u izgradnju ljekarni, školovanje liječnika i ljekarnika. No, i u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 18. stoljeća situacija se popravljala – služba državnog i županijskih liječnika nadzirala je kvalitetu zdravstvenoga života u Hrvatskoj. U civilnom dijelu Slavonije, sudeći po putopisu Friedricha Wilhelma von Taubea, situacija je bila vrlo loša. Godine 1739. Slavoniju je poharala kuga, a 1795. ista je epidemija zahvatila i Srijem. Nadalje, u svom opisu Taube komentira da su diljem zemlje liječnici i bolnice bile rijetke pojave. Osvrnuo se i na potpuni nedostatak ubožnica, sirotišta,

Lječilište u Lipiku, Kursalon prije Drugoga svjetskog rata

Gospodarski razvitak Lipika temeljen na korištenju termomineralne vode započinje u drugoj polovici 18. stoljeća, kada je 1760. pakračko vlastelinstvo (uključivo i Lipik) kupila plemićka obitelj Janković. Prema arhivskim zapisima, osamdesetih su godina 18. stoljeća u kupalištu postojale četiri tople kupelji – Opća, Grofovska, Gospojina i Episkopska, dok su prve reprezentativne građevine, koje su postale temelj današnjeg lječilišta, izgrađene u prvim desetljećima 19. stoljeća.

popravnih domova i sličnih ustanova.¹ Ipak, u Slavoniji su u 18. stoljeću, u Lipiku i Daruvaru, zahvaljujući zalaganjima grofa Antuna Jankovića Daruvarskog, izgrađene lijekovite kupke.

U Banskoj Hrvatskoj, napose u Zagrebu, situacija je bila nešto bolja. U gradu su u 18. stoljeću djelovale dvije ubožnice – sv. Marije na Kamenitim vratima i sv. Martina. Prva moderna bolnica koja je odgovarala zahtjevima vremena sagrađena je u današnjoj Illici (ugao Trga bana Jelačića i ulice Ljudevita Gaja).

Kada je riječ o hrvatskim prostorima pod mletačkom upravom, 18. stoljeće donosi pomake u organiziranju učinkovitijega zdravstvenog sustava. To se poglavito pokušavalo postići podizanjem kvalitete života u komunama raznim sanitarnim odredbama i zakonskim propisima, no u konačnici pomaka je bilo malo. Naime, urednost i čistoća gradskih ulica te javna higijena nisu bile na visokoj razini. Prljavština na ulicama, nečista voda i nesavjesno ponašanje stanovnika pogodovali su razvoju raznih bolesti i epidemija. Ulice, pogotovo one sporedne, u većini gradova bile su uske, zatrpane smećem, ustajalom vodom, otpadnim materijalom, a začepljeni su bili i odvodni kanali. Najveći je problem predstavljala nečistoća u toplijim danima kada su se širili nenasnosni mirisi. Poseban problem predstavljali su nužnici koji su bili istureni na ulice i otvoreni, a u kućama koje nisu imale nužnike stanovništvo je, unatoč zabranama, nečistoću izbacivalo na ulicu. U Zadru je još prije 1785. bila organizirana svojevrsna smetlarska služba – *pulizia delle strade* – koja se brinula o čistoći grada. Za čišćenje ulica bilo je zaduženo osam ljudi koji su gradske površine čistili lopatama i kolicima, a svaki je građanin troškove čišćenja plaćao sto solida mjesečno. I u tada habsburškoj Rijeci su pedesetih godina 18. stoljeća donesene značajne sanitarne odredbe kojima je bilo propisano redovito skupljanje smeća, godišnje čišćenje gradske kanalizacije,

¹ Fridrih Vilhelm von Taube, *Historijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje ustrojstvo i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima – Iz sopstvenog posmatranja i zapažanja učinjenih u samoj zemlji*, preveo Boško Petrović, Novi Sad 1998., 136.

uređivanje nužnika po privatnim kućama, tjedno metenje pred dućanima te zabranjeno držanje životinja u gradu (osim konja).

Uz loše higijenske uvijete, zdravlje stanovnika dodatno su ugrožavali i prosjaci. Povećan broj prosjaka i siromaha u gradovima povezan je s periodom velike gladi 1782./1783. godine koja je prethodila i spajala se s epidemijom kuge. Glad je najteže pogodila seosko stanovništvo kojemu je velika suša 1779. godine, hladna zima te druge nepovoljne vremenske prilike (tuča, jaka kiša, mraz i snijeg) uništila žito, voćke, masline i mnogu sitnu stoku. Ljetopisci makarskoga franjevačkog samostana u svojim su zapisima svjedočili o velikoj gladi, skupoći i nestašici hrane koja je zahvatila cijelo dalmatinsko područje, i gradove i sela. U zapisu iz veljače 1783. stoji: »Ovoga miseca u Zavojani umrlo je 89 čeljadi od glada, i u jedan grob kopali su u jedan put po 16 tilesa. U državi Zadarskoj nije ostalo ništa što nisu poklali, najposli konje i pse jesu jili od velika glada.«² Brojne su obitelji iselile u Bosnu, ali su zbog tamošnje epidemije kuge ubrzo bile primorane vratiti se na svoja ognjišta.

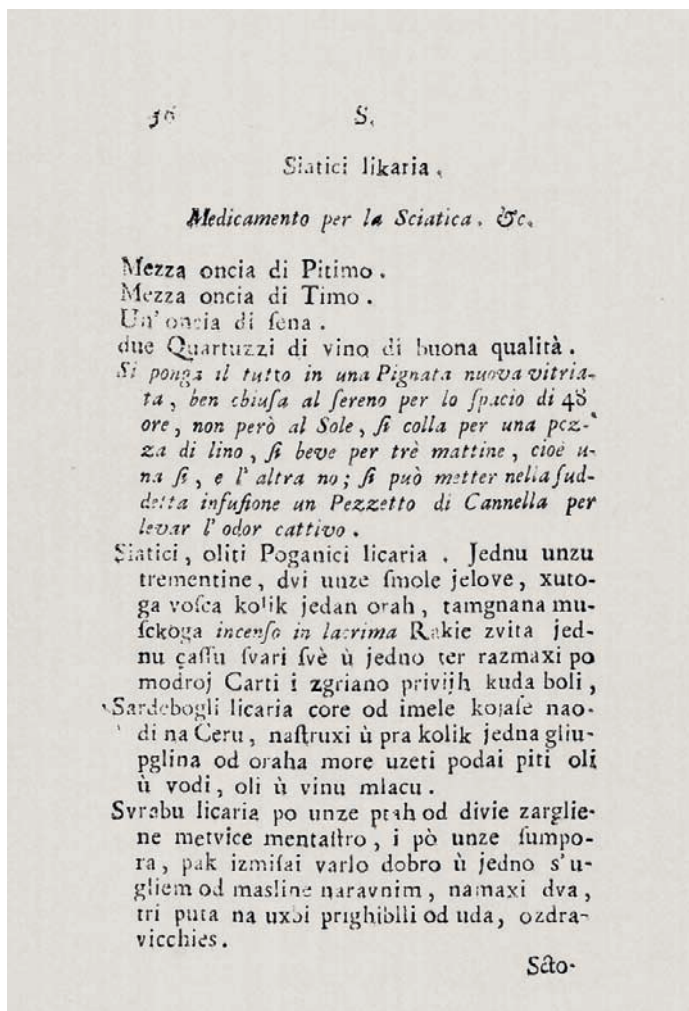
Glad je vladala i u gradovima, a broj siromaha povećao se i dolaskom stanovnika iz predgrađa i zaleđa, koji u potrazi za hranom preplavljaju ulice dalmatinskih komuna. Arhivskim vrelima ponajbolje je dokumentirana i opisana glad u Splitu. Godine 1782. dr. Julije Bajamonti održao je u Gospodarskom društvu govor *O okuživanju zraka mnoštvom prosjaka u gradu Splitu 1782. godine* u kojemu opisuje siromahe i prosjake, njihov težak položaj te razrađuje plan pomoći.³ Bajamonti govori da su neki prosjaci bili prisiljeni jesti drvenasto bilje i kruh spravljen od otpadaka slabe nutritivne vrijednosti, kružili su gradom i zadržavali se u predvorjima kuća i u crkvama te širili nesnosan smrad, a postojala je i opasnost od razvijanja epidemija. Predložio je plan zbrinjavanja i pomoći prosjacima i gladnima u kojemu su, prilozi- ma u novcu, hrani i odjeći, sudjelovali predstavnici svjetovnih i crkvenih vlasti, ali i svi građani. Siromašni, ali i oni bolesni, bili su preseljeni u splitsko predgrađe Dobri, gdje je bila osnovana i bolnica. Slične su akcije zbrinjavanja prosjaka, siromašnih i bolesnih provedene i u Šibeniku i Zadru.

Epidemije su zahvaćale gradove kroz cijelo 18. stoljeće, a posebice su bila izložena trgovačka i tranzitna središta. U Splitu je, primjerice, izvorište zaraze bio i lazaret koji se nalazio nasuprot Dioklecijanove palače. Kako bi se spriječilo prodiranje bolesti u grad, vlasti su poduzimale mjere zaštite. *Stangate* koje su sprječavale slobodan prolaz robe bile su u Splitu sagrađene u doba kuge 1731/1732., 1763/1764. i 1783/1784. godine, a sačuvani su i pravilnici o unosu i postupanju s robom i životinjama prije ulaska u grad. Mletačke su vlasti ulagale i znatne napore kako bi stanovnicima gradova i naselja bližim urbanim sredinama bile dostupne stručne medicinske usluge u prevenciji i liječenju bolesti. Lijekovi za razne bolesti stizali su u Dalmaciju iz Mletaka, a neke su pripremali i domaći ljekarnici. Krajem 18. stoljeća ljekarnici su službu mogli vršiti samo odobrenjem mletačkog ljekarničkog kolegija. U vrijeme epidemije 1731/1732. godine sačuvan je izvještaj o rasprostranjenosti bolesti i lijekovima splitskog liječnika Dominika Papottija.⁴ Za jačanje srca i liječenje zaraze splitski je

² *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, priredio Josip Soldo, Split 1993., 309.

³ Danica Božić-Bužančić, Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 29, Zagreb 1996., 145.

⁴ D. Božić-Bužančić, Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću, *Povijesni prilozi*, sv. 16, Zagreb 1997., 146.

Primjer receptata iz ljekaruše –
 Luka Vladmirović,
 Likarie priprostite, Mleci 1775.

Primjer receptata iz *Likarija priprostih* fra Luke Vladmirovića, prve tiskane ljekaruše na hrvatskom jeziku. U Vladmirovićevoj ljekaruši abecednim je redom objavljeno 160 zbirnih i 320 pojedinačnih receptata. Recepti se navode u obliku natuknica, sadrže popis potrebnih sastojaka te opis pripravljanja i primjene lijeka. Ovdje je prikazan primjer recepta za liječenje siatika (išijasa), srdobolje (dezinerije) i svraba.

o liječenju bolesti, ljekovitom bilju i pripravcima zapisivali u samostanske ljekaruše te ih na taj način učinili dostupnima liječništvu i ljekarništvu.

Unatoč poboljšanju uvjeta života tijekom 18. stoljeća u Bansknoj Hrvatskoj, Slavoniji, Vojnoj krajini, kao i u hrvatskim zemljama pod mletačkom upravom, svakodnevlje je bilo ispunjeno krajnostima i proturječnostima te država kao institucija nije bila idealna. Otežana komunikacija, jezična barijera, stalne promjene i novine pobuđivali su kod domaćeg stanovništva osjećaj nepovjerenja. Također, epidemija kuge ili buna općenito, brzo je i lako slabila autoritet države i crkve. Glas praznovjerja u tim trenucima bio je itekako glasan. Opsjednutost magičnim, neobjašnjivim i čudnim pojavama nije bila hrvatska posebnost. Praznovjerje je bilo popularno u čitavoj ranonovovjekovnoj Europi. Astrologija je bila stalna tema raznih novina i periodičnih izdanja. Od *Teatrum Europeuma* (izlazio je od 1627. do 1738. i bio je najpoznatiji zbornik toga vremena) do Vitezovićeve *Kronike* položaj zvijezda i njihov utjecaj na svakodnevicu bila je nezaobilazna tema. Primjerice, u Bansknoj se Hrvatskoj narod užasavao prvoga ponedjeljka u travnju, jer se smatralo da je tada Kain ubio Abela, a prvi dan kolovoza bio je dan kad je razorena Sodoma i Gomora. Takvi dani i mnogi drugi primjeri sijali su opći strah. Hodočašća, svete mise, zavjeti i slično bili su najbolji lijek. Taube je putujući Slavonijom i Srijemom također zamijetio da su

liječnik koristio lijekove *cordiaca diaforetica* i *allesio pharmaca*. Jedan od korištenijih lijekova bio je »terrijaka« ili »turijaka« (*triacca veneta antica*), kojom su se liječile gotovo sve bolesti, a koristila se i u vrijeme epidemije kuge u Splitu. Najrasprostranjenije preventivno sredstvo bilo je ružmarinovo ulje koje se destiliralo na Hvaru, Visu i Braču. S druge strane, stanovnici izvangradskog područja, sela i otoka u liječenju su se oslanjali na travare i starije ljude koji su s koljena na koljeno prenosili tradicionalne recepture koje su se zasnivale na tvarima biljnog i životinjskog podrijetla.

* * *

Država je u svojim nastojanjima oblikovanja funkcionalnog i sigurnog poretka imala veliku potporu u instituciji Crkve. Crkva je bila utočište bolesnima, sklonište izbjeglicama, a školstvo se odvijalo gotovo isključivo pod okriljem crkvenih redova i u Bansknoj Hrvatskoj, Slavoniji te u zemljama pod mletačkom upravom. Nerijetko su svećenici i redovnici uživali veći ugled nego carski službenici, te su se mnogi putopisci složili u opisima hrvatskih krajeva da su njezini stanovnici podjednako pobožan i vladaru odan narod. Crkva je odigrala i veliku ulogu u širenju zdravstvene kulture. To se poglavito odnosilo na brojne crkvene redove (benediktince, franjevce, uršulinke i pavline) koji su svoja znanja

njezini stanovnici iznimno skloni praznovjerju i vradžbinama. Uslijed takva ozračja ne iznenađuje prisutnost procesa progona vještica. One su se nalazile posvuda i vrlo često to su bili prvi susjedi, neprilagođeni ili pojedinci koji su nekome zbog nečega zasmatali. Prvo nevrijeme, loš urod ili epidemija bili su dovoljni za optužbu kako nepoželjni opće s vragom i nanose trajnu štetu zajednici. Najjači progoni vještica u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji dogodili su se krajem 17. i sredinom 18. stoljeća. U Zagrebu su se procesi vodili tijekom čitavoga 18. stoljeća (1704., 1733., 1741–1743), a izdvojit ćemo primjer Barice Benšek, koja je bila vrlo uspješna zagrebačka trgovkinja. Zavist ostalih manjih kramara bila je dovoljna za optužbu i njezino mučenje. Licemjerstvo ovakvih procesa vidljivo je i u činjenici da se ista spasila od lomače, jer je platila mito gradskom bilježniku.⁵ U Slavoniji pak, iscjeliteljica Anica Pauković nije uspjela izliječiti stanovitoga bolesnika pa ju je rodbina proglasila vješticom te je spaljena 1747.⁶ Ovom je bezumlju na kraj stala carica Marija Terezija 1756., a od 1758. u hrvatskim zemljama sudski progoni nisu više zabilježeni. No, praznovjerja se nisu iskorijenila.

Progoni protiv vještica, čaranja, magija i drugi oblici vjerskih zastranjenja nisu zaobišli ni prostor istočnojadranske obale. Uz središnju mletačku magistraturu koja je bila zadužena za sprječavanje i otklanjanje svakog oblika praznovjerja – *Santo Uffizio* – središta inkvizicijskih sudova bila su uspostavljena i u Zadru i Kopru. Iako se najviše procesa u Svetom oficiju vodilo tijekom 17. stoljeća, navest ćemo primjer procesa protiv Katarine Colombe iz Zadra koji je vođen u Mlecima 1721/1722. godine.⁷ Iskazi svjedoka Katarinu su teretili za bavljenje magijom, prodavanje duše đavlu te širenje recepata za privlačenje naklonosti. Najbolji lijek takvom stanju svijesti država je pronalazila u poticanju obrazovanja.

Unatoč svim nedostacima nadležnih institucija u poboljšanju životnih uvjeta, pojedinac je tijekom 18. stoljeća ipak postao zaštićeniji, sigurniji, obrazovaniji, zdraviji, sitiji.

Unutar doma – materijalna kultura i kultura stanovanja

Za razliku od srednjovjekovlja, kada je granica između javnoga i privatnoga bila gotovo nevidljiva, u ranonovovjekovlju pojmovi javno i privatno postaju prototipi današnjega značenja tih riječi. Dom i obitelj u ranonovovjekovlju postaju nove oaze privatnosti – od međuljudskih odnosa unutar obitelji, uređenja doma, odijevanja, prehrane, osobne higijene i neizostavnih druženja. Jesu li navedeni procesi u ranonovovjekovlju zahvatili i domove hrvatskih zemalja?

⁵ Franjo Buntak, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996., 484.

⁶ Josip Matasović, *Iz galantnog stoljeća: (kulturnohistorijski fragmenti)*, Zagreb 2008., 171.

⁷ Lovorka Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001., 104–105.

Dom i obitelj

Uobičajeno je suvremeno mišljenje da se obitelji osnivaju kako bi se zadovoljile određene čovjekove emocionalne potrebe, no u prošlosti su razlozi zasnivanja obitelji bili potpuno drugačiji i vrlo je često emocionalna komponenta bila na dnu ljestvice. Do promjene motiva kod osnivanja obitelji došlo je upravo u ranonovovjekovlju, kada je i nastalo suvremeno poimanje značenja institucije obitelji.

U hrvatskim obiteljima 18. stoljeća glava je bio najstariji muškarac. Budući da su obiteljske zadruge bile učestali oblik obiteljskoga života, koordinacija života jedne takve zajednice ovisila je o autoritetu oca. On je naređivao i određivao podjelu poslova unutar kuće i svi su ga morali slušati. Njegova supruga, pak, bila je zadužena za odgoj sve djece u kući, neovisno o tome je li im majka ili nije. Najmlađi muškarac i žena obavljali su uglavnom najteže poslove. Na vrlo sličan način funkcionirala je i krajiška obitelj. Starješina kuće bio je odgovoran za sve članove zadruge kao i za svu gospodarsku djelatnost. Kućedomaćica tj. njegova supruga bila je zadužena za koordinaciju poslova koje su obavljale žene. Podjela poslova na muške i ženske bila je iznimno stroga.

Prikaz Istranina i Istranke u djelu francuskoga putopisca Balthasara Hacqueta

B. Hacquet, *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena: njihove zemljopisne rasprostranjenosti od Jadranskog pa sve do Crnog mora, njihova života i običaja, zanata i obrta, religije i t. d., a po povratku sa desetogodišnjeg proputovanja i četrdesetogodišnjeg boravka u tim krajevima.*

Neravnoteže unutar krajiških zadruga-obitelji nastale su u drugoj polovici 18. stoljeća kada je došlo do procesa povećavanja krajiškoga društva kako bi se osigurao što veći broj muškaraca za vojnu službu. Krajiške žene, ionako preopterećene raznim obvezama, morale su preuzeti i veliki dio muških poslova. Posljedica toga negativno se odrazila na zdravlje i životnu dob žene u krajiškim područjima. Stav prema ženama može se iščitati i iz ženidbenih običaja diljem hrvatskih zemalja. Naime, kupoprodaja mladenki uobičajeno je prethodila sklapanju brakova. U Krajinu je muževa obitelj plaćala ženinoj određeni iznos za prepuštanje kćeri, a taj je iznos pak predstavljao svojevrsan miraz. Vojne vlasti su nastojale zabraniti ovaj običaj, ali bezuspješno. Taube je u svom putopisu naveo kako je u Slavoniji otac prodavao kćeri

za ženidbu, redovito po načelu onomu tko ponudi više.⁸ Drugi putopisac, Francuz Balthasar Hacquet, navodi tek ponešto različite običaje: brak u Hrvata sklapao se iz nekakva oblika emocionalne naklonosti, ali je mladić morao tražiti dopuštenje oca za ruku kćeri.⁹

Opisujući običaje stanovnika dalmatinskog zaleđa Alberto Fortis posvetio je nekoliko redaka i običajima vezanima uz sklapanje braka i izbora životnog druga. U većini su slučajeva brakovi dogovoreni od strane roditelja ili starješine. U pravilu bi jedan muškarac u ime mladoženje došao u selo i od ponuđenih djevojaka izabrao onu koja bi, prema njegovom mišljenju, najbolje odgovarala mladoženji. Konačan izbor ipak je bio pravo mladoženje i njegove izabranice.¹⁰

Gdje su u toj priči bila djeca? – Uglavnom su vrijeme provodila izvan kuće, bez obveza i u igri. Naime, taj se dojam stječe iščitavanjem već više puta spomenutih putopisa. Hacquet je zapisao da se u hrvatskim krajevima otac više veselio sinu, nego kćeri. Nerijetko su se muška djeca poticala na grubost naspram majke te je istaknuo kako su majke neobično dugo dojile djecu, do treće, pa čak i četvrte godine života. No, isto tako je istaknuo kako su Hrvati dobri i nesebični roditelji.¹¹ Sličnih je zapažanja i Taube o Slavoncima kao roditeljima. Njihovu djecu nije doživio razmaženom i oduševio se njihovom otpornošću. Autor je naveo kako se slavonska djeca ljeti po cijeli dan kupaju u rijekama, a zimi su cijeli dan na snijegu i ledu oskudno odjevena. Po ulasku u kuću majke bi im redovito davale malo rakije te ih je upravo to, zaključuje putopisac, održavalo zdravima.¹² Prodorom ideja o učinkovitosti obrazovanja, školske obveze postale su dio dječjih svakodnevnih obveza, iako kroz cijelo 18. stoljeće seljačka djeca koja se školuju nisu brojna.

Fortis također opisuje život u obitelji i odgoj djece u zaleđu dalmatinskih komuna. Navodi težak položaj žena, koje su često izvrgnute fizičkom nasilju svojih muževa. Posebno teško razdoblje za svaku ženu bilo je vrijeme trudnoće i poroda, kada nisu bile pošteđene teškog fizičkog rada. Djeca su od malena odgajana čvrsto – nakon što prve mjesece provedu u koljevci odjeveni u dronjke, pušteni su da četvrenonoške pužu po kolibi. Kako bi očvrstnuli oskudno su odijevani i u zimsko doba. Kada porastu djeca provode djetinjstvo čuvajući stada te izrađujući razne drvene rukotvorine.¹³

Iako je patrijarhat bio osnovno obilježje plemićke obitelji, uloga plemkinje čini se da je bila daleko važnija. Vlastelinke su bile prave gospodarice imanja. Matasović ih uspoređuje s damama onodobne Europe i smatra ih premalo damama, a više kućanicama. Nerijetko nisu znale strane jezike, ali su ipak znale posložiti stvari u svojim kućama i brinuti se za vlastelinstva. Briga oko djece i skrb oko njihova školovanja također je bilo njihovo područje djelovanja. Primjerice, dubrovačka žena, iako još

Grb obitelji Vojković

Iako je obnašao zapažene vojne i dvorske dužnosti Žigmund Vojković u historiografiji je ostao zapamćen po burnom privatnom životu. Još kao dvadesetogodišnjak ženio se dva puta – udovicom Ivana Branjuga te Reginom Rauch – izabranicama koje su od njega bile starije i trideset godina. Tim je brakovima dobio brojne posjede i druga materijalna bogatstva koja su mu naposljetku omogućila i stjecanje grofovске titule 1763. Osiguravši materijalna bogatstva i društveni status naposljetku se oženio mladom djevojkom Elizabetom Malatinski. Iako za to nema potvrde u izvorima, pretpostavlja se da je upravo Žigmund Vojković posluzio Mariji Jurić Zagorki kao predložak za lik Siniše iz romana *Grička vještica*.

⁸ F. V. von Taube, *Historijski i geografski opis*, 55–57.

⁹ Balthasar Hacquet, *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena: njihove zemljopisne rasprostranjenosti od Jadranskog pa sve do Crnog mora, njihova života i običaja, zanata i obrta, religije itd., a po povratku sa desetogodišnjeg proputovanja i četrdesetogodišnjeg boravka u tim krajevima*, prijevod Božidarka Ščerbe-Haupt, pogovor Heinz Vetschera, Split 2008., 91.

¹⁰ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, priredio Josip Bratulić, preveo Mate Maras, Zagreb 1984., 47–52.

¹¹ B. Hacquet, *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena*, 89.

¹² F. V. von Taube, *Historijski i geografski opis*, 54.

¹³ A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, 52–53.

uvijek stegnuta oklopom tradicije i teškim političkim i ekonomskim stanjem minulih vremena (poglavito u vrijeme i nakon potresa 1667) polako izlazi na društvenu i političku pozornicu. Dubrovčanke 18. stoljeća nisu više samo ukras svom mužu, odgojiteljice djece i gospodarice doma. Uz primarnu zadaću – majke, supruge i gospodarice – one se u sve većem broju školuju, pohađaju satove glazbe, plesa, čitanja, bave se umjetnošću, pa čak i prirodnim znanostima. Jedan od najsvjetlijih primjera bila je dubrovačka plemkinja Marija Đurđević Bunić (Giorgi Bona) u čijoj se gradskoj palači i ljetnikovcu okupljala dubrovačka kulturna i znanstvena elita.

Ženidbena politika plemstva bila je usmjerena k interesima obitelji i odvijala se unutar staleža. Ženidbene veze povezivale su neraskidivo ugarsko i hrvatsko plemstvo, što je vjerojatno tajna opstojnosti zajednice, a nerijetko su krajiški zapovjednici kupovali posjede u Banskoj Hrvatskoj i ženili se lokalnim plemkinjama te tako postupno ulazili u hrvatsko-ugarski plemićki životni prostor. Ponajbolji primjer tomu je Josip Petar Sermage, koji je upravo na taj način postao jedan od najbogatijih veleposjednika u Banskoj Hrvatskoj. Brakovi su bili sredstva napredovanja i novopečena aristokracija bila je uobičajena pojava i hrvatskoga 18. stoljeća. Tako se, primjerice, Žigmund Vojković, prema Krčelićevim zapisima, uspinjao se na društvenoj ljestvici zahvaljujući brakovima sa zrelijim gospođama te je 1763. kupio grofovsku titulu.

Zajedničko pak svim obiteljima – seljačkim, građanskim ili plemićkim bio je dom i krov nad glavom, a u hrvatskom 18. stoljeću razlike među njima možda su se ponajbolje ocrtavale u prostorima njihova stanovanja.

Životni prostori – od zemunica do dvoraca

Prostori stanovanja seljačkoga stanovništva diljem hrvatskih zemalja u 18. stoljeću bili su uistinu skromni. Čitajući opažanja stranih putopisaca, čitatelj nerijetko iščitava njihovo zgražanje nad životnim prostorom u kojima je boravio seljak i njegova obitelj u Banskoj Hrvatskoj, Slavoniji ili Vojnoj krajini. Taubeova početna rečenica o izgledu slavonskoga sela i grada toliko je negativna i briše gotovo svaku nadu da je išta građevinski ili arhitektonski lijepo postojalo na slavonskim prostorima. Seljačke kuće opisao je kao građevine načinjene od zemlje i slame, krovovi su bili pokriveni trskom i šašom, nisu imale stakla na prozorima, već nekakva platna, a namještaj je rijetko krasio unutrašnjost ovih domova.¹⁴ Sličnih je opažanja i Hacquet. Opisujući kuće Hrvata, Morlaka i Ličana naveo je da su to uglavnom siromašne kolibe od zemlje, u brdima izgrađene od kamena, rijetko su imale dimnjak, a kuće uz Savu bile su podignute na visoke stupove zbog zaštite od čestih poplava. Kuće su uglavnom imale tek jednu veliku prostoriju u kojoj je boravilo, jelo i spavalo više obitelji, ali vrlo često i stoka, odijeljena tek drvenom pregradom. U Lici, navodi autor, kuće nisu imale prozora, kreveta, peći, ali imućniji seljaci su ipak imali bolje uređene domove.¹⁵

Vojna krajina bila je i u građevinskom smislu uredenija od ostatka hrvatskih zemalja. Selo Kaluđerovac u Karlovačkom generalatu planski je izgrađeno već 1712. Vojni komuniteti ili gradovi koji su trebali promicati gospodarski razvoj Krajine, urbanistički

¹⁴ F. V. von Taube, *Historijski i geografski opis*, 46–47.

¹⁵ B. Hacquet, *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena*, 82, 90.

su pomnije planirani, pazilo se na čistoću ulica, a kuće su postajale tijekom stoljeća sve prostranije i urednije. Seoske kuće u Krajini nerijetko su se sastojale od dvije prostorije, u najboljem slučaju tri – kuhinje, gostinjske sobe i spavaonice. Namještaj poput ormara, stolaca, stolova bili su obvezni dio inventara kuća u Krajini.

Ovisno o geografskom položaju, u Dalmaciji 18. stoljeća razlikuje se nekoliko tipova sela – primorsko selo, otočko selo i selu u zaleđu. Navedena su se sela razlikovala u prostornom smještaju, gradnji kuća i unutarnjem rasporedu prostorija. Primorska su se sela nalazila na granici ratarskih i stočarskih predjela te su više bila orijentirana na iskorištavanje obradivih površina nego na more. Otočka sela bila su smještena u zaljevima i u unutrašnjosti zbog sigurnosnih razloga, dok su sela zaleđa bila smještena u zaravnima i oko polja. Kuće u primorskom i otočkom dijelu gradile su se od kamena ili su bile zidane u vapnu ili suhozidu. U zaleđu i kućama prizemnicama obitelji su živjele u istim prostorijama sa stokom, dok se u kućama na kat stoka nalazila u prizemlju, a obitelj je prostor za stanovanje imala na prvom katu. Prelaskom sa stočarstva na ratarstvo i izgradnjom gospodarskih zgrada stoka se premještala u staje i druge zasebne prostorije. Kuće u Istri također su bile građene od kamena. Stambene kuće gradile su se od kamena i bile su zidane krečom, dok su gospodarske zgrade za stoku i zemljoradnički alat građene jednostavnije – podizanjem kamenog zida bez vezivnog materijala. Seoske su se kuće najčešće sastojale od nekoliko prostorija. Središte kućnog i obiteljskog života bila je kuhinja u kojoj je bilo smješteno

Kažun (Vodnjanština)

Primjer gradnje tradicionalnih kamenih kuća karakterističnih za Istru, ali i dalmatinske prostore, bili su kažuni. Građeni su u polukružnom obliku, tehnikom suhozida bez prozora (ili s malim prozorčićima za ulaz svjetla ili nadgledanje polja). Prvotno su služili za stanovanje, a kasnije kao skonište za pastire, spremište za plodove i alat. Najviše ih je sačuvano na poljima Vodnjanštine.

Tabernakl
(Muzej za umjetnost i obrt,
Zagreb)

Tabernakl je bio najpopularniji komad namještaja u 18. stoljeću, a koristio se kao spremište raznih kućnih potrepština. Ovaj potječe iz 1713. i pripadao je Žigmundu Škrlecu Lomničkom.

imale nekoliko prostorija: dnevni boravci, prostor za objedovanje, spavaonice, kuhinje, smočnice. Dva najznačajnija komada namještaja bili su tzv. »tabernakl« (ormar-ladičar) te ormar popularno nazivan »peharnik«, u donjem dijelu kojega su se čuvali stolnjaci, krpe i ukrasi, a u gornjem (kasnije staklenom dijelu) čaše, tanjuri, vrčevi, pribor za jelo i slično.

U kući se obično nalazio veliki stol, a manji su uglavnom imali dekorativnu funkciju na kojima su često stajali stolni satovi. Stolice su bile drvene i kožne, tek ponešto uvoznih imale su naslone. Uobičajeniji komad namještaja u zagrebačkim kućama bila je klupa. Bogatiji vlasnici voljeli su razne škrinje prekrivati krznom ili nekim materijalom, pa bi im one služile kao stolice. U dnevnom boravku obavezno se nalazio pisaći stol, ogledalo, komoda te često i sofa za sjedenje. Kućne knjižnice tijekom 18. stoljeća postajale su sve učestaliji dio kućnoga inventara, a zidovi su se ukrašavali svetim slikama, križevima, i sve češće zidnim satovima. U 18. stoljeću pojavljuju se i tzv. fasadni ormari, jer se mnogi pomodni modeli ženske i muške odjeće nisu mogli prikladno držati u škrinjama, već su zahtijevali vješalice. Spavaće sobe sastojale su se od kreveta, bračnog ili dvokrevetne postelje, ispod kojih su se redovito nalazile noćne posude. Madraci, perine, jastuci, popluni, izrađeni prekrivači bili su dijelom tekstilnog inventara. Ormar se nalazio i u spavaonici i u njemu se nalazila »mala kućna ljekarna«, gdje se čuvala rakija, pelinkovac, tzv. narodni lijekovi za probavne i ine tegobe.

ognjište i u njoj se provodila većina vremena – tu se kuhalo, objedovalo, zimi grijalo i primali se gosti.

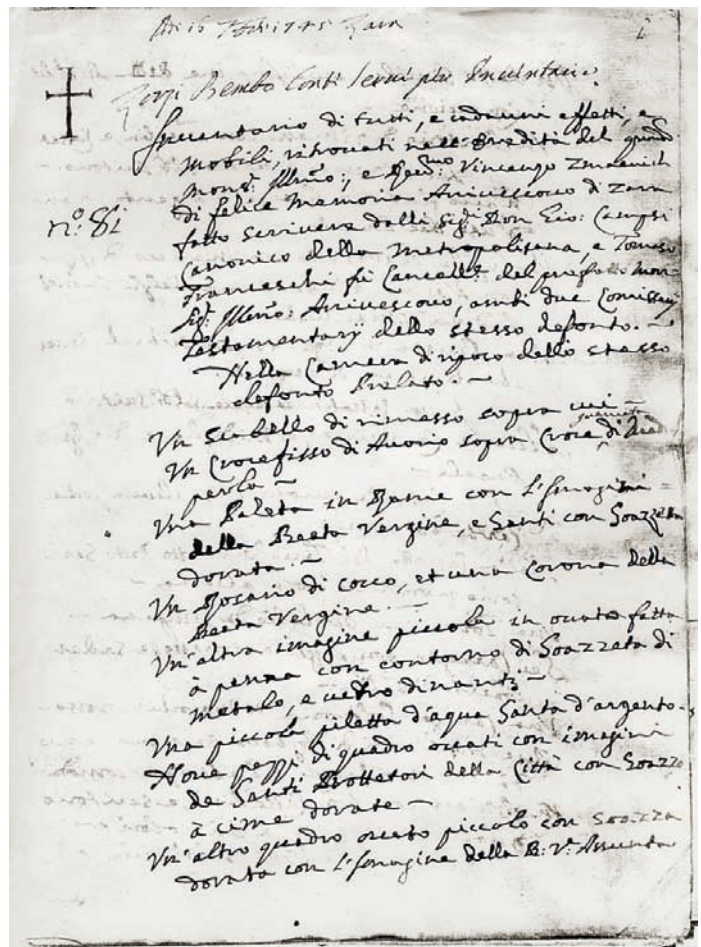
Potpuno drugačija slika životnih prostora i unutarnjeg uređenja doma u hrvatskim zemljama stvara se kada promotrimo građanske kuće, plemićke kurije i dvorce, tj. domove imućnije strukture onodobnoga hrvatskoga društva. Obilnost arhivske građe koja je temeljni izvor za proučavanje unutarnjeg izgleda kuća i njihove opremljenosti, rezultira i boljim uvidom u svakodnevlje viših slojeva društva. Stanovništvo gradova imalo je razvijen osjećaj za ljepotu i pomodarstvo, i njihove su kuće bile udobne i elegantno namještene. Zbog skućenosti gradskog prostora tlocrti i rasporedi prostorija naslijeđeni su iz srednjega vijeka, a na većini kuća vidljiv je kontinuiran stilski utjecaj od romanike do baroka. Opremljenost i raskošnost stambenog prostora ovisila je o ekonomskoj moći pojedinca, te su sukladno tomu najraskošnije bile opremljene kuće imućnih plemićkih obitelji. No za njima nisu zaostajale ni kuće imućnijih građana.

Tipična »purgerska hiža« ili zagrebačka kuća bila je prizemnica s tri prozora na fasadi. Gospodske su kuće bile jednokatnice, mada su im vlasnici mogli biti i imućniji građani. Kuće su

Životni prostori visokoga plemstva bili su luksuznija verzija gore navedenih građanskih životnih prostora i tijekom istoga razdoblja postajali su sve uredeniji. Dvorci Zrinskih i Frankapana bili su iznimno galatno uređeni već u 17. stoljeću, a Hrvatsko zagorje i danas predstavlja arhitektonski fenomen zbog prekrasnih velikaških životnih prostora. Dvorci Lobor, Trakošćan, Klenovnik, Miljana, Gornja Bistra samo su neka od reprezentativnijih zdanja koja vjerno svjedoče – građevinskom izvedbom, unutarnjim uređenjem kao i okolnim hortikulturalnim rješenjima – kako je duh udobnosti i rokoko estetike prodirao i u hrvatske krajeve. No, i Slavonija i Vojna krajina priključile su se ovim trendovima. Grofovi Eltz u Vukovaru, Jančkovići u Daruvaru, Pejačevići u Našicama, samo su neka od imena koji su svojim domovima oplemenili arhitektonski siromašnu Slavoniju. Dokaz arhitektonskog napretka u Vojnoj krajini predstavljaju vojni komuniteti. Gradovi poput Broda na Savi i Nove Gradiške, ponajbolji su primjer.

Opremljenost i raskošnost stambenog prostora u dalmatinskim komunama također je ovisila o ekonomskoj moći pojedinca, te su sukladno tomu najraskošnije bile opremljene kuće imućnih plemićkih obitelji. Namještaj i ostale kućne potrepštine imućnije su obitelji kupovale u Italiji, dok su oni manjih imovinskih mogućnosti imali jednostavniji namještaj, najčešće iz kućne radinosti. Namještaj se najčešće kupovao gotov ili izrađen po mjeri u mletačkim stolarskim radionicama. Uvozili su se i sitniji komadi namještaja i luksuznije stvari (kao npr. porculanski ili stakleni ukrasi) koji su se ovisno o modnim trendovima mijenjali u boji, obliku i materijalu. Plemićke palače u pravilu su se sastojale od nekoliko katova. U podrumskim su se prostorijama (konobe) čuvale namirnice, a ponekad su služile i kao trgovine ili obrtničke radnje. U prostorijama za čuvanje namirnica skladištilo se ili pravilo vino, ulje ili sir te se u njima čuvao alat. Na prvom su se katu nalazile sobe za primanje i blagovaonica, dok su se na drugom katu nalazile spavaće sobe. U potkrovlju je bila smještena kuhinja, pripadajuća ostava i spremišta radi sigurnije regulacije dima. Središnja prostorija u kući bila je *portego* (salon). To su bila velika predsoblja iz kojih su vodila vrata u sobe i imala su reprezentativnu funkciju. U njima su se odvijale zabave i gozbe.

U 18. su se stoljeću zidovi prostorija oblagali kožom ili platnom raznih boja i uzoraka. U sobama i ostalim prostorijama nalazio se raznovrstan namještaj – kreveti, stolovi, stolice, komode, ormari. Zidovi su bili ukrašeni slikama, okvirima, ogledalima. U ormarima i škrinjama čuvali su se pokrivači, posteljina, rublje, ali i razni dokumenti. Kuhinje su bile opskrbljene kuhinjskim namještajem, ognjištem i posuđem za kuhanje i skladištenje hrane. Hrana se čuvala u tzv. moškaduru – drvenoj vrsti namještaja koji je visio sa stropa, s gornje i donje strane obložen drvom, a s bočnih strana zatvoren mrežom. Plemićke sobe bile su posebice raskošne. U nekim se

Početna stranica inventara zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića (Državni arhiv u Zadru; Spisi zadarskih bilježnika, Francesco Bonicelli: 1717–1746., b. IV., br. 81)

Inventar zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića (1713–1745) sadrži mnoge podatke o izgledu zadarske nadbiskupske palače u 18. stoljeću. Brojni podaci o pokućstvu, odjeći, predmetima za svakodnevnu uporabu, umjetninama, crtežima, popisima isprava te bogat knjižnični fond svjedoče o općoj razini materijalne kulture u Zadru u 18. stoljeću.

Porculanski pladanj iz Meissena iz 1776. (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

Prva europska manufaktura porculana osnovana je u Meissenu u Njemačkoj 1710. i svojom se kvalitetom nametnula kao neupitni porculanski autoritet europskoga kontinenta. Od 19. stoljeća ovaj je pladanj dio keramičke zbirke Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. Iako prvotni vlasnik nije poznat i ne zna se je li već u 18. stoljeću ovaj porculan krasio neki hrvatski dom, s obzirom na opremljenost bogatijih domaćinstava diljem hrvatskih zemalja, ta se mogućnost ne treba isključiti.

Jelovnici u hrvatskim domovima

Prehrana stanovništva ovisila je o godišnjem dobu i privrednim uvjetima podneblja, a bogatstvo i raznolikost namirnica o gospodarskim mogućnostima. Trpeza je u plemićkim kućama bila obilnija i raznovrsnija, a siromašniji slojevi hranili su se namirnicama iz vlastite proizvodnje.

Krenemo li od jelovnika Banske Hrvatske primjećuje se da su svakodnevne objede činili tusta govedina, zelje s kuhanom slaninom, a luk i repa pripremali su se na razne načine. Omiljeno su jelo bile i juhe različitih okusa te pržena i pečena mesna jela. Zagrebačko se građanstvo svakodnevno, a napose u vrijeme slavljeničkih prigoda, sladilo narančama, limunima, bademima, rižom, umakom od kopra, artičokama. Papar, šafran, cimet i razni konfeti bili su prisutni na zagrebačkim stolovima. Od ribe se često konzumirao šaran, smuđ, klen, oštrić, štuka itd. Plemstvo je otišlo i korak dalje. Prepelice, jarebice, pastreve, kečige, morune, ostrige, razna morska riba, paštete, »nacrane torte« te mletačke slastice jele su se već i u 17. stoljeću. Apsolutni hit 18. stoljeća svakako su bile kava i čokolada. Većina kuća u Zagrebu u podrumima je imala pivnicu, gdje se čuvalo vino i rakija. Pivo se spravljalno u domaćoj radinosti i zvalo se »jačmenova voda«.

Slavonija, iako danas sinonim za gastronomski užitek, u 18. je stoljeću svoju kulinarSKU kartu oblikovala oko jednostavnih jela skromne ponude. Od žitarica se najviše koristio kukuruz ili pšenica, jer se na prihod od kukuruza nije plaćala desetina. Žitarice su se spravljalno na razne načine – kao kaša, kruh ili palenta. Mliječni proizvodi također su bili u širokoj upotrebi. Iako je, kako navodi Taube, u Slavoniji uspijevalo

plemićkim kućama nalazila i zasebna prostorija s oružjem u kojoj su bile izvještene razne vrste osobnog naoružanja (sablje, kubure i drugo).

Kuće siromašnijih slojeva bile su manje i skromnije opremljene. U prizemlju su se nalazile konobe, dok se na svakom katu nalazila najčešće samo jedna prostorija, ponekad predsoblje, soba i kuhinja. Najsiromašniji stanovnici živjeli su u jednosobnim prizemnicama u kojima se odvijao cjelokupan život. Unutrašnje uređenje kuća pratilo je imovinske mogućnosti i oprema tih kuća bila je puno skromnija i jednostavnija.

Unatoč očitim razlikama u veličini i uređenju domova seljaka, građana i velikaša, jedno mjesto u kućama bilo je zajedničko svima – ognjište. Razlika je bila samo u tome je li ono bilo zasebna prostorija ili je predstavljalo središnje mjesto čitavoga doma. Osjećaj gladi naime nije poznao staleške razlike, način zadovoljavanja te potrebe, pak, jest.

sve povrće, ono se slabo sadilo i konzumiralo. Krumpir se vrlo malo uzgajao i koristio se kao i ostalo gomoljasto povrće. Od mesa u Slavoniji se najčešće jela svinjetina ili kozje meso, dok su u Srijemu riba, lubenice, kukuruzni kruh, govedina i nešto svinjetine bila češća hrana. Omiljeno alkoholno piće bila je rakija, te je uzgoj šljive i proizvodnja rakije bila opća pojava.

Žitarice su, kao i u ostatku hrvatskih zemalja, bile temelj prehrane krajiškoga stanovništva. Bogatiji krajišnici jeli su pšenični kruh s kvascem, dok je siromašnije stanovništvo jelo kruh ili kašu od ostalih žitarica (raž, ječam, proso, zob). Meso se jelo rijetko i najčešće o blagdanima ili u slavljeničkim prigodama, uglavnom kozje, ovčje, janjeće, a konzumiralo se i svinjsko i goveđe meso te puretina. Često se jela i riba – pastrva, šaran, štika te tuna, skuša i srdela. Sušena riba bila je omiljena, jer je bila trajnija i krajišnici su je često nosili sa sobom na stražarenje. Krumpir i kukuruz pojavljuju se u Krajini u šezdesetim godinama 18. stoljeća. Karlovački generalat bio je dobro opskrbljen voćem – jabuke, kruške, trešnje, orasi, lješnjaci, ribiz. Smokava i badema bilo je u Primorskoj krajini. No, najviše se pažnje posvećivalo uzgoju šljive zbog očita razloga – šljivovice. Uzgoj povrća bio je zanemaren. Krajišnici su uglavnom jeli luk, kelj, kupus, grah, leću i repu. Mlijeko, slatko i kiselo, sirevi i maslac također su se koristili u prehrani. Jela koja su krajišnici najčešće blagovali bile su krpice od tijesta, kuhana guska, cicvara, gibanica, pogača te palenta prelivena mašću, uljem ili kiselim mlijekom. Pila se uglavnom voda, a kad bi se ona zagadila uslijed bujica ili poplava miješala se s octom (voćnim ili alkoholnim) koji se spravljaio u kućnoj radinosti. Najpoznatije alkoholno piće bila je rakija te pivo, dok se vino zbog prirodnih uvjeta proizvodilo samo na području Slunjske pukovnije.

Uvidom u knjigu računa trogirske plemićke obitelji Garagnin iz 1794. može se pratiti koje su se namirnice najčešće koristile u bogatim plemićkim kućanstvima na širem istočnojadranskom prostoru.¹⁶ Konzumirale su se sve vrste mesa – svinjetina, piletina, govedina, teletina, ovčetina, janjetina. Riba (bakalar, srdele, gof, brancin, orada, škarpina) se pripremala pečena, kuhana, sušena, usoljena i na brudet. Jelo se raznovrsno voće (smokve, naranče, dinje, limun, trešnje, kruške) i povrće (luk, peršin, grašak, mahune, artičoke, šparoge, grašak, bob, krumpir), rakovi i školjke (kamenice, oštrige, dagnje, škampi). Na jelovniku su često bili kruh, koristilo se brašno, šećer, riža, mlijeko i mliječne prerađevine, jaja, čokolada. Jeli su se špageti, njoki i druge vrste tjestenina s raznim umacima od povrća ili mljevenog mesa. Vrlo su se često jele razne vrste juha – od povrća, ribe, mesa, s tjesteninom ili kruhom. Divljač je također često bila na jelovnicima i bogatih i siromašnih stanovnika – bogati su lovili iz zabave, a siromašni iz potrebe za raznovrsnijom prehranom. Jela su se pripremala na maslinovom ulju i na svinjskoj masti.

Od pića se najviše pilo bijelo, crno vino i opol te razni likeri, rakija, maraskino i pe-linkovac. U kavanama su se pile razne vrste sokova, najčešće limunada, a jeo se »sorbet« (vrsta sladoleda) i lagani kolači od bjelanjka, šećera, limunova soka, uz dodatak čokolade, oraha ili prženih badema (»špomilje«). Kolači su najčešće bili prigodni. Primjerice, za blagdan Svih Svetih u Trogiru se pripremao kolač »fave« (*fave dei morti*) od badema, šećera i tučenih bjelanjaka, oblikovan u kuglice i pečen na laganoj vatri. Za Božić su se pripremali kolači od meda i badema »forte« (u Splitu su se zvali *buzzolai*), fritule, kroštule itd., dok su se tijekom godine obično radili suhi kolači.

¹⁶ Fani Celio Cega, *Svakidašnji život grada Trogira od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*, Split 2005., 106.

Arhivski podaci o prehrani siromašnih slojeva oskudniji su, ali se može zaključiti da je ona bila puno jednostavnija i jednoličnija i temeljila se na namirnicama iz vlastite proizvodnje. Osnovni prehrambeni artikl bio je ječmeni kruh pomiješan s drugim žitaricama. U primorskim i otočnim selima uzgajalo se zelje, blitva, salata, luk, češnjak, masline. Usto, svakodnevno se konzumirala riba (svježa i usoljena) i sir. Vino je bilo loše kvalitete, a u zaleđu se konzumiralo mlijeko. U unutrašnjosti se hrana također bazirala na kruhu i povrću (grah, grašak, poriluk, luk, kupus). Budući da je stočarstvo bilo razvijenije nego u priobalju i otocima mesni i mliječni proizvodi bili su dostupniji. Posuđe za spravljanje i čuvanje hrane bilo je napravljeno od željeza, bakra ili zemlje.

Obiteljsko okruženje, udobnost doma i okusni užici nisu bili jedini izvori zadovoljstva. Uljepšavanje vlastitoga tijela kao i duše – čitanjem, pisanjem, dopisivanjem – postalo je uobičajena pojava i u hrvatskim krajevima, uobičajenija ipak kod viših slojeva društva.

Modni trendovi

Opći trend krajem 17., a napose tijekom 18. stoljeća, bila je želja za lagodnim raskošima oplemenjena života. Plemstvo te imućniji stanovnici bili su predvodnici novoga stila življenja, no, svi su željeli živjeti, jesti, odijevati se kao oni, sve živo željelo je biti plemenito, ocijenio je Josip Matasović pišući o hrvatskoj svakodnevici navedenoga razdoblja. U Zagrebu se po odjeći nije moglo raspoznati tko je dama, sobarica ili purgarica. Čak je i Hrvatski sabor bio prisiljen 1695. donijeti zakonsku odredbu o zabrani raskošna odijevanja, jer je u ozračju općega nedostatka novca i visokih cijena robe novac pretjerano otečao iz Kraljevine. No, uzalud. »Bečka moda« zahvatila je gotovo sve hrvatske zemlje 18. stoljeća. Njezine promicateljice bile su, naravno, dame iz visokoga društva. Juraj Habdelić ostavio nam je u djelu *Zercalo Marijansko* iz 1662. doživljaj tih dama. Smatrao je da one više vremena provode u uređivanju frizura nego u molitvi. U 18. stoljeću frizure su bile visoke, napudrane, kovčave. Kosa se čuvala pod zlatnom mrežicom te je bila ukrašena perjem. Posebno je bilo popularno i cijenjeno pero crne čaplje, jer svaka čaplja ima samo jedno dugačko pero. Habdelić im je zamjerao i upotrebu mirisa, odijevanje u skupocjene haljine i ukrašavanje nakitom poput zlata, bisera i dragoga kamenja. Sve navedeno smatrao je izvorom svakoga društvenoga zla. Ipak, želja za svilom, baršunom, profinjenom čipkom, briljantnom dugmadi bila je jača od svih osuda. Sličnih je pojava bilo osamdesetih godina 18. stoljeća i u Dubrovniku, gdje je svećenik Bernard Zuzorić (Zuzori) osudio pretjeranu raskoš i kićenje Dubrovčanki koje, okupirane »nepotrebnim aktivnostima«, slabo brinu za djecu i poslugu.

Moda 18. stoljeća željela je naglasiti tri elementa ženskoga tijela: grudi, struk i bokove, pa su i hrvatske dame stezale korzete do granice gubitka daha. Skupocjene haljine šivale su se i po godinu dana, a oblačile su se samo jednom. Hlače su dame nosile samo pri jahanju. Visoke potpetice – koje su znale dosegnuti visinu od 16 cm – bile su neophodan dodatak modno osviještene dame. Hodati pak u tako visokim potpeticama podrazumijevalo je imati kavalira pri ruci, a hrvatska su gospoda 18.

stoljeća podlegla ponašanjima modernoga bontona kao i modnim trendovima. Iako je veći dio njih ostao vjeran tradicionalnoj ugarsko-hrvatskoj nošnji, u galantnom stoljeću zamjetne su promjene. Vlasulje, kovrčice na čelu, baršunaste hlače do koljena, tamnocrvene čarape, cipele s kopčama, kaputi obrubljeni krznom, šesiri na njemački način, sve je to postalo dio odjevnoga inventara hrvatskoga plemstva. Zanimljivo, barem sudeći po Taubeovom tekstu, šminkanje u hrvatskim zemljama nije bio privilegij samo dama iz visokoga društva. Navedeni autor otkrio je tajnu lijepoga izgleda Slavonki. Budući da su se voljele šminkati, a siromašniji ženski puk je oskudijevao u gotovo svemu galantnomu onoga doba, dosjetile su se poslužiti se prirodnim resursima. Slavonija je obilovala ljekovitim biljem, a one su ga očito odlučile iskoristiti i u kozmetičke svrhe. Kreme i šminka izrađena od posebnih biljaka bila je prirodnija i dugotrajnija od bilo koje tada popularne francuske kozmetike. U nevjerici da na području koje je Taube smatrao zaostalom postoje takva znanja i vještine, ali i neiskorišteni potencijal istoga, autor je završio odlomak gotovo vapajem – Što bi Beč, Pariz i London tek učinili s tim!¹⁷

Plemstvo i bogato građanstvo istočnojadranskih komuna pratilo je suvremena modna kretanja koja su, doduše s malim vremenskim odmacima, dolazila iz tadašnjih modnih centara Pariza i Mletaka, a dostupnost raznih odjevnih predmeta i raznolikih materijala omogućavale su dobre pomorske i trgovačke veze, poglavito s talijanskim gradovima. Praćenje modnih trendova dodatno je potaknulo i olakšalo izlaženje modnog časopisa *Le Mercure Galant*, koji je počeo izlaziti u Parizu 1767., a zabilježeno je da su ga koristile i dalmatinske plemkinje. Plemkinje i plemići te bogato građanstvo odjeću, obuću, nakit i druge dodatke najčešće su kupovali u Mlecima te na sajmu u Senigalliji.

Glavni ženski odjevni predmet bio je »abito« i izrađivao se od raznih materijala. U drugoj polovici 18. stoljeća nosili su se modeli rezani ispod prsiju s kratkim ili dugim rukavima, dok prema kraju stoljeća i u 19. stoljeću postaju jednostavniji. Ženskoj odjeći pripadala je i suknja (*cotola*) i podsuknja (*sottocola*) te krinolina. Poviše abita nosile su se razne vrste kaputa – vezeni kaputić (*caracho*), »kapotin«, jakna (*giachetta*), mantil – raznih boja, debljina i ukrasa, ovisno o godišnjem dobu. U svečanim prigodama nosila se i pelerina. Nezaobilazan odjevni predmet bile su čarape – pamučne, platnene, končane te cipele (i u kući i na ulici), ljetne i zimske. Posebna se pozornost posvećivala dodacima – rukavicama, vlasuljama (nosili su ih i muškarci i žene), šeširima te raznim vrstama nakita. Najčešći nakit bile su naušnice (najčešće zlatne s raznim privjescima) te odgovarajuće ogrlice, narukvice i prsteni. Ogrlice su također imale razne zlatne, srebrne, dijamantne, biserne privjeske, često u obliku križa, rozeta ili medaljona. Cjelokupnu odjevnu kombinaciju plemkinje su upotpunjavale ukrasnim iglama, lepezama, maramama, kopčama i drugim dodacima.

Odjeća građanki i pučanki izgledom je bila slična odjeći plemkinja, a razlikovala se u kvaliteti materijala i količini ukrasa. Bogatije žene nosile su duge suknje, pregače i košulje. Povrh toga oblačio se strukirani kaputić i marama složena u trokut i

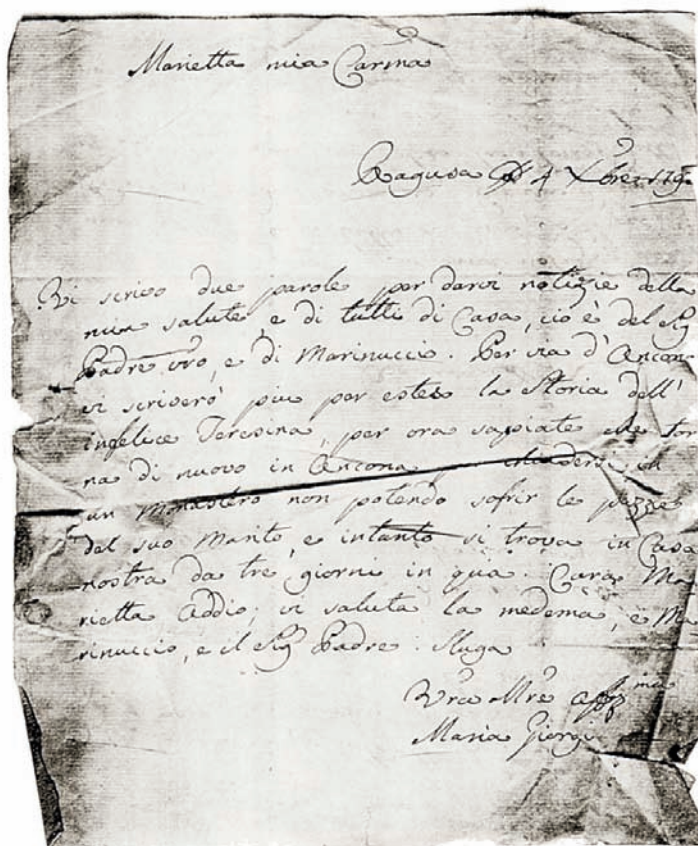
Prikaz splitske ženske nošnje iz 1783., rad mletačkog bakroresca Teodora Viera

Džepni sat iz sredine 18. stoljeća (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

Sat je sredinom 18. stoljeća u Parizu izradio urar John Romilly. Na stražnjoj strani nalazi se prikaz žene i amoretu u krajoliku, dok je mehanizam izrađen od pozlaćene mjedi s platinom.

¹⁷ F. V. von Taube, *Historijski i geografski opis*, 21.

Pismo Marije Đurđević Bunić kćeri Marijeti (Državni arhiv u Dubrovniku, Rukopisna ostavština obitelji Bona)

Bogata korespondencija Marije Đurđević Bunić sačuvana je u rukopisnoj ostavštini obitelji Bunić/Bona (Državni arhiv u Dubrovniku). U njoj se nalazi i dvadesetak pisama koja je Marija pisala svojoj kćeri Marijeti u Italiju tijekom njezina školovanja 1792. i 1793. Pisma, napisana većinom na talijanskom jeziku, odišu majčinskom brigom za sigurnost i zdravlje kćeri. U recima upućenima kćeri piše i o pripadnicima uže i šire obitelji, političkim zbivanjima, modi, zabavi i svakodnevnim problemima. Spomeni brojnih znamenitih ličnosti iz političkog, kulturnog i crkvenog života Dubrovnika čine ova pisma svojevrsnom kronikom dubrovačkog života u posljednjim godinama 18. stoljeća.

čizme, često ukrašene kopčom. Rijetko su nosili nakit, od kojeg je najpopularniji bio lanac sa satom i prsten.

Muška pučka odjeća sastojala se od košulje, dugih hlača, oko struka pojas od crvenog platna, prsluka, kaputića, »đamare«, čarapa, »bičava«, cipela i crvene kape od čoje. Kućna posluga nosila je staru gospodsku odjeću ili novu koju je za nju nabavljala obitelj kod kojega je radila. Od 17. stoljeća u inventarima se spominju i prve naznake dječje odjeće i mode, koja je nalikovala odrasloj, samo jednostavnija i s manje ukrasa.

Ipak, Hrvatice u ranonovovjekovlju nisu bile opsjednute samo modom. Uljepšavanje duše bilo je podjednako u modi. Povećani broj tiskara u hrvatskim zemljama, kućne knjižnice kao važan dio kućnog inventara pokazuje kako je čitanje postalo sve popularnija aktivnost u hrvatskom društvu, a čitala se uglavnom domaća i strana pobožna literatura.

Komuniciranje dopisivanjem bio je opći europski trend. Pisalo se o privatnim stvarima, o teškom stanju vlastelinstva, o ponašanju djece, raznim kućnim, ali i kraljevinskim događanjima. Prisjetimo li se ponovno unutarnjeg uređenja i činjenice da je pisaci stol bio nezaobilazan komad namještaja u građanskim i velikaškim kućama, postaje razvidno koliko je navika pisanja bila važan dio svakodnevlja u hrvatskim zemljama.

krajevima uvučena u suknju. Nakit je bio jednostavan, kao i frizura – debela pletenica složena u pundu. Osnovni odjevni predmet najsiromašnijih slojeva bila je »vestura«, jednostavna kroja s jednostavnim ukrasima. Od nakita su se uglavnom nosile naušnice (obično srebrne). U popisima inventara zabilježeno je da su i žene nosile hlače. Tako su među odjećom kućne pomoćnice Andrijane Conomo, zaposlene u kući komunalnog kancelara Marija Bezze u Splitu, zabilježena dva para – jedan je bio izrađen od orijentalnog platna sa svilom vezenim nogavicama, dok je za drugi par samo naglašeno da pripada ženi.¹⁸

I muška je odjeća pratila modne trendove. »Tabaro« je bila vrsta ogrtača do koljena koji se nosio tijekom cijele godine, dok se krajem stoljeća javlja i mantil te suknjeni kaput. Ispod ogrtača nosio se »abito« (velada), vrsta sakoa – glavni odjevni predmet svih slojeva, kojega se dužina i model mijenjala tijekom stoljeća. Uz »abito« se nosio i bogato ukrašen prsluk te košulje od raznih materijala i ukrasa. U drugoj polovici 18. stoljeća česte su bile »brage« – hlače do koljena uz koje su se nosile čarape (svjetle, svilene ili pamučne). Muškarci su također nosili cipele ili

¹⁸ D. Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Zagreb 1982., 84.

No, život unutar četiri zida, spoznaje o svijetu iz knjiga ili korespondencije, sve je to trebalo negdje ispričati. Da bi se reklo kako je uređen dom, gdje su djeca, izmijeniti recepte, pohvaliti nečiju haljinu ili prokomentirati najnoviji skandal, bilo je potrebno izaći izvan doma. Gdje je bilo središte društvenog života 18. stoljeća?

Zabava i društveni život izvan doma

Druženja, igre, natjecanja i drugi oblici zabave bili su važan i nezaobilazan segment života stanovnika svih hrvatskih područja u ranome novom vijeku. Brojni aspekti društvenoga života – druženja, plesovi, igre ili kazališne predstave odvijali su se na otvorenom javnom prostoru – na gradskim ulicama i trgovima. Takvi »forumi zajedništva« okupljali su svu društvenu lepezu na jednom mjestu. Druženja su se odvijala i u zatvorenim prostorima u kavanama i kasinima, a ona intimnija i ekskluzivnija u raskošnim plemićkim salonima. Stanovništvo se zabavljalo i družilo tijekom cijele godine, a posebno je živo i svečano bilo u vrijeme blagdana, sajmovata u pokladno vrijeme.

Crkve su također bile jedno od žarišta druženja i okupljanja. U njima su se priredivale scenske predstave sakralnog karaktera, a uz crkvu i njezine orgulje bio je vezan i glazbeni život. Njega su unaprjeđivali i orguljaši, skladatelji i kapelnici te – svojim napjevima – i brojne gradske bratovštine. Vino, rakija i sveprisutna glazba bile su neizostavne sastavnice blagdanskih slavlja. Zagrebačka okolica naročito se veselo zabavljala za vrijeme blagdana sv. Duha, a Taube je zapisao kako Slavonci za Božić po cijeli dan na stolu imaju posluženo meso i rakiju te je gotovo svaka kuća bila otvorena za sve posjetitelje.

Sajmovi i sajmišni dani također su se održavali za vrijeme blagdana. Zagrebački sajam, popularno Kraljevo 20. kolovoza, trajao je 14 dana i imao je tradiciju održavanja još od 1217. Varaždinski sajmišni dani bili su na dan sv. Jakova, sv. Jurja i sv. Mihovila, na Tijelovo te na blagdan Velike i Male Gospe. Gotovo u čitavoj Banskoj Hrvatskoj četvrtak i ponedjeljak su bili najčešći obični sajmišni dani, a u 17. stoljeću trgovanje nedjeljom bilo je toliko učestalo da je Hrvatski sabor morao zabraniti rad nedjeljom kako bogoslužje ne bi trpilo uslijed svih usputnih trgovačkih i zabavnih aktivnosti. Sajmišna tradicija u Slavoniji razvila se nakon protjerivanja Osmanlija. Osijek je prvi dobio pravo održavanja sajma 1713., a tijekom 18. stoljeća gotovo su svi slavonski gradovi dobili pravo održavanja sajmišnih dana. U Vojnoj krajini nisu se održavali sajmovi. No, ukoliko zadruga ili obrt nisu proizveli dovoljno robe ili raznih proizvoda, tada su se opskrbljivali na sajmovima u Provincijalu. Upravo to predstavlja draž sajmišnih dana za promatranje prošlosti svakodnevice. Stanovništvo sela dolazilo je u grad, stanovnici vojnoga dijela Hrvatske dolazili su u Provincijal, trgovcima su račune podmirivali i plemstvo i građani i seljaci. Nerijetko su se u Zagrebu za vrijeme sajmišnih dana mogli susresti okolno stanovništvo, Slavonci, krajišnici, Dalmatinci, Dubrovčani.

I u dalmatinskim je komunama bilo posebice svečano u vrijeme blagdana, poklada i sajmovata, kada je u gradove dolazilo i stanovništvo iz zaleđa i s otoka, koje je svojim živopisnim nošnjama, plesovima i instrumentima davalo poseban ugođaj. Svečani

Trka na prstenac – viteška igra u Barbanu

Trka na prstenac viteška je konjanička igra koja se prvi puta trčala 1696. Natjecanje je ponovno obnovljeno 1976. i održava se u Barbanu svake godine pretposljednega vikenda u kolovozu.

ćem trku kopljem pogoditi »prstenac«. Zasigurno najpoznatije viteško natjecanje u Dalmaciji je Sinjska alka. Ustanovljena je u spomen na obranu grada od osmanske opsade (1715), a njezin prvi spomen bilježimo u posljednjim desetljećima 18. stoljeća.

U izvorima su zabilježene i razne igre spretnosti i snage – borbe šakama, kamena s ramena (bacanje s mjesta, iz trka, zgrčke i klečeće bacanje), »škarda barile« (dva natjecatelja okrenuta leđima podižu jedan drugog tako da tijelo jednoga stoji na leđima drugoga), »šante kosti« (skakanje preko leđa), dizanje utega. Vrlo popularna igra bilo je »kukanje« (*stablo kukanja*). U zemlju bi se utisnula dva stupa vezana za susjedne kuće, a na vrh stupa stavila bi se nagrada (vino, pršut, zlatnici), a pobjednik je bio onaj tko se prvi popeo do nagrade. U vrijeme poklada na Hvaru je osim »kukanja«, bila popularna i igra šakanja. Posebno je smiono bilo natjecanje zvano »voló« – let na nategnutom konopu. Rasprostranjene su bile razne igre loptom kojima su se zabavljali i muškarci i žene svih dobnih skupina. Igrale su se igre velikom i

su bili blagdani i procesije te svjetovne ceremonije, poglavito dolasci novoga kneza ili posjeti generalnoga providura.

U istočnojadranskim komunama vrlo su popularne bile natjecateljske igre na otvorenom, igre vježbanja, jačanja tjelesne spremnosti i spretnosti – viteške igre, konjske utrke, borbe snagom. Najpopularnija je bila *giostra* (alka) – utrka s konjima s kopljem u ruci, kojoj je cilj bio gađanje određene mete (bista, kolut, alka). Igrala se u ograđenoj ulici, a sudjelovalo je najčešće dvanaest natjecatelja podijeljenih u dvije »nacije«, obučenih u osmansku i talijansku odjeću. Cilj igre bio je pogoditi bistu obojenu u crnu boju (*moro*), podijeljenu u polja od kojih je svaki donosio određen broj bodova. *Giostre* su se igrale u Zadru, Trogiru, Makarskoj, Imotskom, Dubrovniku, Kotoru, Hvaru, Korčuli. U Splitu, Šibeniku i Skradinu zabilježena je igra alka na pješice – utrka najbržih pučana za novčanu nagradu, a igrala se u pokladno vrijeme i u blagdane svetaca zaštitnika mjesta. U istarskom Barbanu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, u vrijeme blagdana Duhova, odvijalo se slično pučko konjičko natjecanje – »trka na prstenac«. U igri su sudjelovali plemići i pučani iz istarskih gradova koji su posjedovali konja i opremu, a cilj igre bio je u galopiraju-

malom loptom – rukomet, loptanje dlanom («igra na balun» ili «kaća») te igre reketom (reket se pravio tako da se preko drvenog koluta navlačio mjehur). Omiljena igra u mnogim dalmatinskim mjestima bila je »moreška« – viteški ples s mačevima, kao i druge narodne i pučke igre od kojih se u Korčuli (uz »morešku«) i danas zadržala igra »kumpanija« – ples s mačevima koje su muškarci izvodili u pokladno vrijeme. Sastavni dio igre »kumpanije« bilo je odsijecanje volovske glave volu i priridivanje gozbe za sve stanovnike. U Boki kotorskoj, Konavlima, Orebiću i Dalmatinskoj zagori bilo je popularno natjecanje »gađanje pijetla«. To se neobično natjecanje javlja prvi puta u Perastu 1754. kada se živi pijetao izložen i pričvršćen nasred mora gađao puškama ili topom. Pobjednik, onaj tko bi prvi pogodio metu, nagrađen je ručnikom s izvezenom 1654. godinom (godina velike pobjede nad Osmanlijama) te godinom pobjede na natjecanju.

U gradovima se također, mnogo pjevalo i sviralo, a posebno je omiljen bio ples u kolu – ples s vrpcama, »skoči gori« (ples s poskakivanjem), *cerchiata* (plesne igre koje su izvodili šest ili dvanaest pastira i pastirica), krabuljni plesovi. U Istri se najčešće plesao starinski ples («balun») – ples sa četiri figure, dok je na otocima bila popularna polka. Brojni istarski plesovi – »ruki-nogi«, »cotić«, »verac«, »šoto«, »balo di kušin« plesali su se u uz pratnju narodnih instrumenata, najčešće sopela (*sopili*), roženica ili »miha« (mijeha).

Uz navedeno, u priobalnim mjestima vrlo su popularna bila i plivačka natjecanja. U Splitu je 1767. održana plivačka utrka (svojevrsni maraton) u kojoj su se natjecali Splićani i Makarani i to na relaciji od otočića Mrdulje (kod Milne) do splitske luke.

Zanimljivi forumi susreta svakako su bila svratišta i prve kavane. Godine 1749. otvorena je prva kavana u Zagrebu. Točna lokacija je nepoznata, možda je bila smještena na području današnje Radićeve ulice. Posjetitelji kavane mogli su popiti kavu, čaj, čokoladu, pšenično mlijeko, razne uvozne rakije i sl. U Zagrebu su najpoznatija svratišta nastajala uz Harmicu, Vlašku ulicu i Ilicu. Slavonija je, bar po Taubeovim osvrtima, imala iznimno lošu ponudu svratišta pa su trgovci nerijetko odsjedali u bolje uređenim osmanskim hanovima. Jedno od poznatijih svratišta u Slavoniji 18. stoljeća sagradio je grof Janković blizu lječilišnih kupki u Daruvaru, no, nakon nereda i ubojstva to je svratište prestalo s radom. I to je još jedan fenomen svratišta u hrvatskim zemljama 18. stoljeća. Gosti su bili i velikaši i plemići, trgovci, seljaci i nerijetko kriminalci. Poprišta zločina, ali nerijetko i mjesta izmjena novih ideja i svjetonazora.

U istočnojadranskim komunama, kao mjesta društvenog okupljanja, važnu su ulogu imala kasina, u kojima su se za karnevala održavali plesovi i zabave, te kavane. Prvi kasino («Casino nobile») s kavanom otvoren je 1750. na zadarskom Gospodskom trgu, a u njemu su se sastajali plemići i časnici s ciljem »slobodnog uživanja i obične rekreacije«. U Dubrovniku je bila popularna kavana »nekog Talijana na Pločama« u kojoj su se sastajali »besposleni gospari, pili kavu ili kupicu rozolina, kartali se i bistrili mjesne i tuđe zgode.«¹⁹ Krajem 18. i početkom 19. stoljeća bila je popularna i dubrovačka kavana »Caffé Grande« koja se lokalno nazivala »U Zvicera« jer su ju vodili doseljenici iz Švicarske. Slično kao i u Dubrovniku, i u Rijeci su prve *bottege di caffè* krajem 18. stoljeća utemeljili i vodili doseljenici iz švicarskog Graubündena.

¹⁹ Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*, Dubrovnik 2002., 124.

U gradovima su omiljene bile i hazardne i druge zabavne igre – kartanje, boćanje, šah, biljar, tombola i igra na balote.

No, odmaknemo li se od »forumata zajedništva« i promotrimo li život plemstva, vidjet ćemo da je taj život uistinu bio ugodan. Plemstvo hrvatskih zemalja postajalo je tijekom 18. stoljeća bogatije i raskošnije je trošilo na zabave i razonode. Zabavljalo se ponajprije u unutarnjim prostorima, često u njihovim, po visokim europskim standardima uređenim domovima, ili raznim javnim građevinama koje su u 18. stoljeću dobile zabavljачku namjenu. U Zagrebu je bilo daleko najzabavnije. Naime, oslobođena Slavonija nikako nije išla na ruku plemstvu – bila je granično područje i bilo je premalo mjesta za zabavu. Zapovjednici Vojne krajine slobodno su vrijeme provodili u Banskoj Hrvatskoj, točnije u Zagrebu. Uzori zabavnih trendova bili su Beč i Graz, kuda je plemstvo odlazilo na školovanje, razne zabave, čak i na sanjkanje. Život u Zagrebu u 18. stoljeću postao je zabavan, jer je galantnim damama koje su se doselile u Bansku Hrvatsku prateći svoje supružnike u njihovim državničkim obvezama bilo dosadno. Naviknute na uzbuđljiv društveni život, počele su organizirati pokladne zabave, balove pod maskama, plesne zabave općenito. Najpoznatije među njima bila je supruga banskoga namjesnika Ljudevita Erdődyja, Marija Stubenberg te njezina »nasljednica«, supruga banskog namjesnika Adama Batthyányja – Marija Terezija Illeszházy. Zagreb je njezinim dolaskom 1753. postao poprištem raznih zabava. Zanimljivost je da je ona naplaćivala ulaznice na svoje zabave, a dobrodošli su bili svi koji su si mogli priuštiti ulaznicu, neovisno o staležu.

Iako u 18. stoljeću kazalište u hrvatskim zemljama nije bilo institucionalizirano i nisu postojali prostori isključivo kazališne namjere, kazališni život je bio prisutan i u Banskoj Hrvatskoj i u Slavoniji, a sudeći po dosada objavljenima ili interpretiranim izvorima, višim slojevima društva ovaj je oblik zabave bio prilično mio. Počeci kazališnoga života u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji vežu se uz djelatnost crkvenih redova, prije svega isusovaca, ali i franjevac čija je kazališna aktivnost posebno došla do izražaja u Slavoniji. Isusovci su gotovo odmah po dolasku u Zagreb 1607. organizirali i prvu predstavu, i otada su priređivali kazališne predstave do ukinuća reda 1773. U Zagrebu su od osamdesetih godina 18. stoljeća stalno gostovale razne glumačke skupine, uglavnom s njemačkoga govornog područja. Glavni problem gostujućih skupina bio je što grad nije imao prostor namijenjen isključivo kazališnoj priredbi, pa su se predstave održavale uglavnom ljeti i na otvorenim prostorima ili u iznajmljenim prostorima često neprikladnima za održavanje predstave i posjet publike. No, družine Matije Ungera, Ignjata Bartscha i Ivana Weilhammera zabavljale su i običan puk i plemstvo Banske Hrvatske i Vojne krajine od osamdesetih godina 18. stoljeća do 1796. Vrlo često nakon predstava spomenuti voditelji glumačkih skupina organizirali su i plesove i balove. Na plesove Ignjata Bartscha mogao je doći svatko tko je mogao kupiti ulaznicu, dok je Weilhammer organizirao balove za visoko plemstvo u palači Vojković. Istovremeno s njegovim raskošnim balovima, vlasnik kavane Augustin Schnepf organizirao je krajem stoljeća poznate balove za građanstvo u gradskoj vijećnici. Krajem 18. stoljeća Zagrepčani su uživali u iznimno popularnim zrakoplovnim akrobacijama koje je 1789. i 1790. izvodio zrakoplovac Krsto Mazarović.

Kazališta su također bila jedno od popularnijih mjesta za druženje i duž istočnojadranske obale. Veliku ulogu u njihovu razvoju imale su bratovštine, pod čijim su se okriljem izvodile liturgijske drame na otvorenom i razne igre. Još početkom 17.

stoljeća u nekim komunama kazališta ulaze u zatvorene prostore (kazališna dvorana u hvarskom Arsenalu izgrađena je 1612., dok je Dubrovnik kazalište dobio u Orsanu 1682) prilagodbom dvorana (najčešće dvorana gradske vijećnice) u kazališne svrhe ili izgradnjom novih kazališnih zgrada (u Zadru je, primjerice, nova zgrada otvorena 1784). U 18. stoljeću dolazi do veće profesionalizacije i institucionalizacije kazališta, čemu su u većoj mjeri doprinijele strane glumačke družine, glazbenici i plesači. Vrhunac kazališnih priredbi bio je u vrijeme poklada kada su se izvodile komedije, tragedije s ljubavnom tematikom te krabuljni plesovi.

* * *

Svakodnevlje stanovnika hrvatskih zemalja u 18. stoljeću nedvojbeno je bilo ispunjeno i obilježeno događanjima i razvojnim procesima koji su oblikovali i europsko ranonovovjekovlje, ali je njihova prisutnost u hrvatskim zemljama ovisila o položaju regije kao i pripadnosti određenoj strukturi društva. Krajnosti su bile prisutne na svakom životnom području – od zemunica do dvoraca, od zajedničkoga lonca do porculanskoga posuđa, od palente do »nacifrane torte«, od obične platnene košulje do baršunasto-svilene haljine. No, prisjetimo se za kraj još jednom stranih putopisaca, djela kojih su bila nezaobilazan izvor za ovaj prikaz, i njihova stava o moralnim i karakternim osobinama stanovnika od Drave i Dunava do Jadrana – hrabri i vješti u ratovanju, odani, dobri vjernici, odlični susjedi, gostoljubivi, živjeli su u slično izgrađenim kućama, odjeća im je bila od sličnih materijala, voljeli su sličnu hranu i piće. Pridodamo li k tomu činjenicu da je svijest o pripadnosti Trojedinj Kraljevini opstajala kroz stoljeća unatoč različitim dezintegracijama, čini se da su životne navike i karakterne sličnosti stanovnika hrvatskih zemalja od Drave i Dunava do Jadrana ipak uspjele nadvladati različitosti kao i razjedinjavajuće čimbenike koji su nemalo utjecali na povijesni razvoj hrvatskih zemalja.